

ივანე მჭედელაძე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

**ლიტერატურულ ურთიერთობათა კვლევის
პრინციპები და მეთოდოლოგია კოსტსაზჟოთა
კომპარატივისტიკაში: ქართულ-სლავური ვეპტორი**

IVANE MCHEDELADZE

Iv. Javakhishvili Tbilisi State University

***PRINCIPLES AND METHODOLOGY OF RESEARCH OF
LITERARY RELATIONS IN CONTEMPORARY GEORGIAN
COMPARATIVE STUDIES: THE GEORGIAN-SLAVIC CASE***

Observations on the development of comparative literature as a scientific discipline shows that it has become especially intense in Georgia since the second half of the twentieth century. Literary comparative studies, from its initial period, have occupied an intermediate position between the two adjacent disciplines - the history of literature and theory, and at different stages, from time to time, their vectors have diverged partly to history, partly to theory.

When analyzing Georgian comparative works, there is a tendency that it is related to the scientific literature based on Georgian-foreign literary relations. The scientific products of this period are the part of the history of literature. It is possible to consider this part to be a positivist phase of comparative studies, which has been represented by genetic-contactological studies in Georgia.

The return to the theory of comparative literature began in the 1980s. The works of N. Gaprindashvili, M. Miresashvili and others have influenced both the respect and the introduction of the principles and methodology of the study of literary relations in modern comparativism.

There are two important vectors in Georgian scientific literature of the post-Soviet period: a) Traditional comparative studies - traditional and interdisciplinary approaches to the study of literary relations; b) Introduction of European and American scientific literature in accordance with the comparative aspects of theoretical literature. These two directions are rather different and separate from each other.

Studies of relationships seem to have been discredited for some time. However, the quality and quantity of both Georgian and foreign scientific literature confirms that the problem the research of relations has recently become very relevant and closer to cultural studies. The following important approaches are introduced in the materials of literary communications: post-colonial theory, imagology, memory studies, intertextuality, etc. Translatology remains the most important problem among them.

*The present paper deals with the problems of establishing and functioning of the term **literary relations in Georgian** cultural mentality and its adaptation to comparative studies. On the one hand, the theoretical-methodological problems and concepts of the works of both Georgian and foreign*

scholars are analyzed and the role and the significance of these works in the comparative literature of the twenty-first century, on the other.

შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობა, ანუ ლიტერატურული კომპარატივისტიკა, როგორც ლიტერატურის შესახებ სამეცნიერო დისციპლინა, თავისი საწყისი პერიოდიდან განვითარების მთელ ეტაპზე იკავებდა შუალედურ პოზიციას ორ დისციპლინას – ლიტერატურის ისტორიასა და თეორიას შორის. ტრადიციული კომპარატივისტიკის კვლევის პრინციპად აღიარებულია გენეტიკური, კონტაქტოლოგიური და ტიპოლოგიური მიდგომები. ისტორიულ-კულტურული პროცესების ცვლილებასთან ერთად ეს დისციპლინაც ერთგვარად იცვლიდა თავისი კვლევის მიმართულებას – ხან ისტორიისა და ხანაც თეორიის სასარგებლოდ. ვექტორების ამ ცვლილებამ ფაქტობრივად გაყო კომპარატივისტიკის შესწავლის ობიექტი და მიდგომები: კონკრეტული გენეტიკურ-კონტაქტური კავშირები და ტიპოლოგიური სემანტიკურ-სტრუქტურული საერთო/შესაბამისი და განმასხვავებელი ნიშნები.

ლიტერატურული კომპარატივისტიკის პირველი ეტაპი, რომელიც დ. ნალივაიკოს მიხედვით, მოიცავს XIX საუკუნის დასასრულსა და XX საუკუნის პირველ მესამედს, გამოირჩევა გენეტიკურ-კონტაქტოლოგიური კვლევების სიმრავლით. მისი აზრით, ნაშრომები ამ ეტაპისთვის უფრო ლიტერატურის ისტორიის ნაწილი იყო და ყურადღება ექცეოდა ტექსტებს შორის გენეტიკურად განპირობებულ დამთხვევებს, დოკუმენტურად ფიქსირებულ კავშირებს ლიტერატურულ მოვლენებსა თუ ავტორებს შორის. ამ შემთხვევაში განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობოდა გავლენის კატეგორიას და ლიტერატურათა კონტაქტები შეისწავლებოდა გავლენების ჭრილში (Наливайко, 2008:5-9).

მხატვრული შემოქმედების საერთო/მსგავსი კანონზომიერებების თეორიული გააზრების ახალი ეტაპი დაიწყო მე-

ოცე საუკუნის მეორე ნახევრიდან, შედარებით-ტიპოლოგიური კვლევების განვითარებასთან ერთად. ტრადიციული კომპარატივისტიკისგან განსხვავებით მისი კვლევის მეთოდოლოგია კონცენტრირებული იყო, შეესწავლა ისეთი მოვლენები, რომელთაც არ აქვთ გენეტიკური კავშირები.

მეოცე საუკუნის დასასრულისთვის კი კომპარატივისტიკის განვითარებაში, დ. ნალივაიკოს სქემის მიხედვით, დაიწყო სრულიად განსხვავებული, ე.წ. მესამე, ეტაპი. ამ ეტაპისათვის დამახასიათებელია თანამედროვე ლიტერატურათმცოდნეობისა და მომიჯნავე ჰუმანიტარულ დისციპლინათა მეთოდების და გამოცდილების დაკავშირება ერთმანეთთან (Наливайко, 2008:7-8).

სტატიაში განხილული იქნება ქართული კომპარატივისტიკის ისტორიის ერთი, კერძოდ, სლავისტური სეგმენტი.

პოზიტივისტური უძრაობა თუ თეორიისკენ შემობრუნება?

შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის მკვლევარი, ს. იაკოვენკო, გენეტიკურ-კონტაქტური კვლევების აქტიურ პერიოდს უწოდებს „პოზიტივისტურ უძრაობას“. ამ პერიოდის სამეცნიერო ლიტერატურას ახასიათებს ისტორიულ-ლიტერატურული კვლევების პოზიტივისტური მიმართულება, რომლის მთავარი მიზანია ორმხრივი ლიტერატურული კონტაქტებისა და გავლენების კვლევა.

1970-იანი წლებიდან ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში, ქართულ-სლავური ლიტერატურული კონტაქტების კვლევაში, ისტორიულ-ლიტერატურულ მიდგომებთან ერთად სულ უფრო იზრდება ინტერესი შედარებით-ტიპოლოგიური კვლევებისადმი. როგორც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული, „პირველად საქართველოში ამ ახალ მეთოდს (იგულისხმება რუსულ-ქართული კონტექსტი, რომლის განზოგადებაც შეიძლება სლავურ ლიტერატურებთან კავშირების თვალსაზრისით ი.მ.) მიმართა ლინა ხიხაძემ მონოგრაფიაში

„საქართველოში რუსული ლიტერატურის აღქმის ისტორიიდან“ (ისტორიულ-ფუნქციონალური შესწავლის ცდა)“ (1978) (Чхидзе, 2018:355). ნაშრომში მკვლევარი იყენებს იმ პერიოდისათვის ისეთ ცნობილ თეორიულ მიდგომებს, როგორებიცაა: ვიქტორ ჟირმიუნსკის, ა. ვესელოვსკის, დ. ლიხაჩოვის, მ. ხრაპჩენკოს, ნიკოლაი კონრადის, ირინა ნეუპაკოვას ნაშრომებში გამოთქმული მოსაზრებები. შეიძლება ვარაუდის გამოთქმა, რომ ამ ნაშრომით დაიწყო ქართული კომპარატივისტიკის ლიტერატურის ისტორიისგან გამოცალკევება და ლიტერატურის თეორიისკენ ერთგვარი შემობრუნების პროცესი. ამავე პერიოდის ქართველ მეცნიერთა (ვანო შადურის, ტრიფონ რუხაძის, ოთარ ბაქანიძის და სხვათა) ურთიერთობებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში დამუშავებული იყო ლიტერატურული კონტაქტებისა და ურთიერთქმედების ამსახველი დიდძალი და უნიკალური ფაქტობრივი მასალა. ეს გამოკვლევები თავისუფლად თავსდებოდა ლიტერატურის ისტორიის ფარგლებში და თეორიული ნაწილის სიმწირეს განიცდიდა. როგორც აღნიშნული მონოგრაფია, ისე თავად ლინა ხიხაძის შემდგომი ნაშრომები „ლიტერატურა მოქმედებაში: რუსულ-ქართული დიალოგები“ (2003), „ლიტერატურის აღქმა, როგორც ინტერაქცია“ (2003) მეტად მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ქართული ლიტერატურათმცოდნეობითი სლავისტიკის, კომპარატივისტიკის ისტორიაში და დღემდე არ კარგავს აქტუალობას (Филина, 2018:315). აღსანიშნავია, რომ ლ. ხიხაძის ნაშრომებმა დიდი აღიარება პოვა როგორც ქართულ, ისე საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა ქვეყნების კომპარატივისტთა ნაშრომებში. ამის დასტურია თუნდაც ის ფაქტი, რომ შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის ცნობილი უკრაინელი მკვლევრის, ლიუდმილა გრიციკის, გამოკვლევა „შედარებითი კვლევების ქართულ მოდელებში“ განსაკუთრებული ყურადღება სწორედ მის კომპარატივისტულ მეთოდოლოგიას ეთმობა და შეფასებულია, როგორც საეტაპო მნიშვნელობის ნაშრომები ქართულ შედარებით კვლევებში. გარდა ლინა ხიხაძისა, ამავე გამოკვლევაში ნათალია ორლოვსკაიას

ნაშრომებთან ერთად უკრაინელი მეცნიერის მიერ საგანგებოდ არის აღნიშნული ცნობილი ქართველი კომპარატივისტის, ნანა გაფრინდაშვილის, ნაშრომები ქართულ-ბელორუსულ ლიტერატურულ ურთიერთობათა კვლევებში, მათი როლი და ფუნქცია ლიტერატურული კომპარატივისტიკის განვითარებაში (Грицик, 2010:237-238).

ტერმინოლოგიური საზღვრებისა და მეთოდოლოგიური პრობლემების შესახებ

ტერმინოლოგიური საზღვრების დადგენა და განსაზღვრება კომპარატივისტიკის ერთ-ერთი თანდაყოლილი კრიზისი და პრობლემათაგანია. მსჯელობს რა პოსტსაბჭოთა უკრაინაში შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის განვითარების შესახებ ლიუდმილა გრიციკი, ვფიქრობ, მისი განზოგადება ლოგიკური იქნება ქართულ და, სავარაუდოდ, სხვა რესპუბლიკების მაგალითზეც: „შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობა, რომელიც ვითარდებოდა სახელმწიფოებრიობადაკარგულ ქვეყნებში, იძულებული იყო, მთელი ამ პერიოდის განმავლობაში შეემუშავებინა ევროპულისგან განსხვავებული განვითარების საკუთარი გზა და მეთოდები“ (Грицик, 2010:27).

მეოცე საუკუნის 70-იანი წლების დასასრულსა და 80-იანი წლების დასაწყისში, როგორც აღვნიშნე, შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის ქართული სინონიმი იყო - ლიტერატურული ურთიერთობები. ქართულ სლავური ლიტერატურული ურთიერთობების კვლევაში, რასაკვირველია, დომინანტური იყო რუსულ-ქართული წყვილის კვლევის მეთოდები. ქართული რუსისტიკის გენეზისისა და სამეცნიერო ნაშრომების აგების სქემის შესახებ თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში ვკითხულობთ: „ნაშრომების პირველი ნაწილში აღწერილი იყო რუსი მწერლების დამოკიდებულება საქართველოსადმი (მონაცემები მისი საქართველოში ყოფნის შესახებ, ქართულ თემაზე შექმნილი ნაწარმოებები, ქართულ საზოგადოებასა და კულტურასთან მათი დამოკიდებულება), მეორე ნაწილში განხილული

იყო ქართველი მწერლების დამოკიდებულება რუსულ საზოგადოებასა და რუს მწერლებთან (გაანალიზებული იყო პრესის მასალები, კრიტიკული სტატიები და ლიტერატურათმცოდნეობითი ნაშრომები) (Чухаидзе, 2015:11-14). ათეულობით წლის განმავლობაში დაგროვილი მასალების თეორიული გააზრება, კლასიფიცირება და რეგულირება თავისთავად დგებოდა დღის წესრიგში“.

ამ თვალსაზრისით ერთ-ერთი პირველი და საინტერესოა ირაკლი კენჭოშვილის სტატია „შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობა და ქართული ლიტერატურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი“ (1979). ნაშრომში მკვლევარი განიხილავს ქართული ლიტერატურის ზონური/რეგიონული კონტექსტუალიზაციის საკითხს, ევროპულ ლიტერატურასთან მიმართების გზასა და პრობლემებს. წერილში იგი მსჯელობს ტერმინის შესახებ - შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობა, რომელიც, მკვლევრის აზრით, მთლად სრულყოფილი არაა. იგი ცდილობს შემდარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის შემოთავაზებას, მაგრამ უკვე დამკვიდრებული ტერმინის ალტერნატივად თავადაც ვერ მოიაზრებს. „კომპატარიზმი“, „კომპარატიული“ მეთოდი, „კომპარატიული ლიტერატურათმცოდნეობა“ შედარებითის სინონიმად მოიხენიებს. ი. კენჭოშვილი ფართოდ გავრცელებულ ტერმინს „ლიტერატურული ურთიერთობანი“ მიიჩნევს არასრულყოფილად, როდესაც მასში მოიაზრება ეროვნულ ლიტერატურებს შორის როგორც ფაქტობრივი კავშირები, ისე ტიპოლოგიური მიმართებები. მკვლევარი ურთიერთობებში მხოლოდ ფაქტობრივ კონტაქტებს მოიაზრებს. კონტაქტური და ტიპოლოგიური ასპექტების შეთავსებისათვის იგი მართებულად მიიჩნევს ტერმინს „ლიტერატურული კავშირები და მიმართებანი“ (კენჭოშვილი, 1979:13-14).

მეოცე საუკუნის 80-იან წლებში ქართულ მეცნიერებაში მოსულმა ახალი თაობის მკვლევრებმა დიდი გავლენა მოახდინეს თანამედროვე შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის განვითარებაში. აქ განსაკუთრებით გამოირჩევა ნანა გაფრინ-

დაშვილის თეორიული და ემპირიული კვლევები, ერთი მხრივ, ქართულ-ბელორუსულ ურთიერთობათა კონტექსტში, მეორე მხრივ, მთლიანად ლიტერატურულ ურთიერთობათა პროცესის სისტემურ თეორიულ გააზრებაში. 1987 წელს გამოცემული ნაშრომი „ნარკვევები ლიტერატურულ ურთიერთობათა და ურთიერთმიმართებათა ისტორიისა და თეორიის საკითხებზე“ (მ. ოძელთან თანაავტორობით), შედარებითი კვლევების თეორიულ ისტორიაში საეტაპო მნიშვნელობის გამოკვლევად შეიძლება ჩაითვალოს. მასში განხილულია როგორც კონტაქტური, ისე ტიპოლოგიური კვლევების, ქართული ლიტერატურის სხვა ლიტერატურებთან ურთიერთობების პერიოდიზაცია და ისტორია, თარგმანის როლი ლიტერატურულ ურთიერთობათა კონტექსტში.

აღსანიშნავია, რომ ი. კენჭოშვილის დასახელებული ნაშრომის შემდეგ ტერმინოლოგიის პრობლემებზე მსჯელობს სწორედ ნანა გაფრინდაშვილი. იგი განიხილავს რუსი მკვლევრების, ი. ნეუპაკოვას, ვ. ჟირმუნსკის, კონცეფციებს და ქართულ მასალაზე დაკვირვებით, გვთავაზობს სამუშაო ტერმინს¹ „ლიტერატურული ურთიერთობანი და ურთიერთმიმართებანი“ (გაფრინდაშვილი..., 1987:6-7). მიუხედავად აზრთა სხვადასხვაობისა, საბოლოოდ ეს ტერმინი დამკვიდრდა სწორედ ნეიტრალური შეფერილობის გამო.

ამ პრობლემაზე მსჯელობისას აუცილებლად უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი ქართველი მეცნიერის, ირინე მოდებაძის, ნაშრომებში გამოთქმული რამდენიმე მნიშვნელოვანი მოსაზრება. მსჯელობს რა ქართული რუსისტიკის კრიზისსა და მეთოდოლოგიურ პრობლემებზე, იგი თავის თეორიულ პუბლიკაციებში განიხილავს ამ ტერმინის ფუნქციონირების საკითხსაც. იგი სრულიად მართებულად შენიშნავს: „მნიშვნელოვანია,

1 უნდა აღინიშნოს, რომ რამდენიმე ათეული წლის შემდეგ მკვლევარი კვლავ უბრუნდება ტერმინის შესახებ საკამათო საკითხს. აქ იგი საბოლოოდ ემხრობა „შედარებით ლიტერატურათმცოდნეობას“, თუმცა ლიტერატურულ ურთიერთობებს მის განუყოფელ ნაწილად მიიჩნევს (დეტალ.: გაფრინდაშვილი, 2012:7-28).

რომ ზუსტი თარგმანი ტერმინისა ლიტერატურული ურთიერთობები ქართულად ცოტა განსხვავებულია. თუკი ტერმინ ურთიერთობების (взаимосвязь) რუსული ვარიანტი გულისხმობდა „მრავალეროვნული საბჭოთა ლიტერატურების ერთიანობის“ პრინციპს, უფრო ფართო გაგებით კი გულისხმობს ასევე ე.წ. სოცბანაკის ქვეყნების ლიტერატურებთან იდეურ-მხატვრულ სიახლოვესაც, ქართულ კულტურულ მენტალობაში ამ ცნების დატვირთვა (იდეოლოგიური თვალსაზრისით) დარჩა ნეიტრალური. შესაძლოა, სწორედ ეს ნიუანსი აღმოჩნდა გადამწყვეტი ფაქტორი, რომელმაც შეამსუბუქა თანამედროვე ქართული სამეცნიერო აზრის პერეორიენტაცია „შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის“ (მისი საბჭოთა ინვარიანტიდან) უფრო ფართო გაგებით „ლიტერატურულ კომპარატივისტიკამდე“ (Моденадзе, ... 2015:42). ძნელია, არ დაეთანხმო მკვლევარს, რომელიც სრულიად ლოგიკურად ამოდის ქართულ სამეცნიერო ტრადიციებზე მსჯელობიდან. ისეთი დიდი ქართველი მეცნიერების, როგორებიც არიან - ვ. შადურის, ტ. რუხაძის, ე. ხინთიბიძის, ო. ბაქანიძის, ი. ბოგომოლოვისა და სხვათა ნაშრომებში დამკვიდრებული ეს ტერმინი დღესაც თამამად შეიძლება გამოვიყენოთ კომპარატივისტიკის პარალელურად და მისი კვლევის ობიექტადაც მოვიაზროთ.

სხვა ნაშრომში კიდევ უფრო საინტერესოდ განსაზღვრავს მკვლევარი ურთიერთობათა შინაარსს, მნიშვნელობასა და ფუნქციას კომპარატივისტულ კვლევებში: „ლიტერატურული ურთიერთობები - ეს არის არა მხოლოდ განსხვავებული კულტურის წარმომადგენელთა პირადი კონტაქტების შედეგის, შთაბეჭდილებებისა თუ ემოციების გამოხატვის, უცხოელის სახისა თუ უცხოეროვნული რეალიების აღწერის კვლევა, არამედ, ეს, უწინარეს ყოვლისა, არის ის ნაკვალევი, რომელიც რჩება ამა თუ იმ კულტურის სხვა კულტურასთან ურთიერთობების შედეგად“ (Моденадзе, 2011:42). აღნიშნული მოსაზრებები და კვლევის თანამედროვე ტენდენციები გვარწმუნებს, რომ ტერმინი ლიტერატურული ურთიერთობები თანამედროვე ქართულ

კულტურულ მენტალობაშიცა და სამეცნიერო დისკურსშიც საკმაოდ აქტუალურია და სრულიად მართლზომიერია მისი გამოყენება ლიტერატურული ნყვილების შედარებითი კვლევისას.

პოსტკოლონიური კრიტიკა კომპარატივისტიკაში: „შიდა“ და „გარე“ ხედვის პერსპექტივები

მიუხედავად იმისა, რომ დასავლურ მეცნიერებაში პოსტკოლონიური თეორია და კრიტიკა აღარ მიიჩნევა უახლეს მეთოდოლოგიად, ქართული და პოსტსაბჭოთა მასალების კვლევაში, ფაქტობრივად, ახალ და მეტად პერსპექტიულ მიმართულებად დამკვიდრდა. ნ. გაფრინდაშვილის მართებული მოსაზრებით: „საბჭოთა კოლონიალიზმზე მეცნიერები საკმაოდ დიდხანს დუმდნენ, მაგრამ ობიექტურად კოლონიალიზმი რომ არსებობდა (უბრალოდ ჩაგვრა კი არა, სწორედ კოლონიალიზმი, ისეთი როგორიც ინდოეთში, აფრიკის ქვეყნებში და სხვ.) დღევანდელი გადასახედიდან სრულიად უდავოა. კოლონიალიზმის ამ ფორმას, თუნდაც აფრიკული კლასიკური და სხვა კოლონიალიზმის ფორმებისგან რომ განვასხვავოთ, შეიძლება „ფარული კოლონიალიზმი“ ვუწოდოთ“ (გაფრინდაშვილი, 2018:62). ქართველი მეცნიერი ტერმინს „ფარული კოლონიალიზმი“ იმით ხსნის, რომ ყველა საშუალებით ხდებოდა სწორედ კოლონიური რეალობის მიჩქმალვა. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ კომპარატივისტიკაში კოლონიური და პოსტკოლონიური კვლევების კულტოროლოგიური ასპექტების შესახებ პირველი ნაშრომი სწორედ ნანა გაფრინდაშვილს ეკუთვნის, რომელშიც სრულიად ლოგიკურადაა განხილული საბჭოთა და პოსტსაბჭოთა ქართული მასალის აღნიშნულ კვლევებთან მიმართება (გაფრინდაშვილი, 2012:186-227).

ყოველი ნაციონალური კულტურის კვლევისა და ობიექტური შეფასებისთვის მნიშვნელოვანია მისი „შიდა“, ეროვნული სამეცნიერო ტრადიციების კონტექსტში და „გარე“ ხედვის პერსპექტივაში გაანალიზება. შიდა პოზიციაში ვგულისხმობ ადგილობრივ მეცნიერთა კვლევებს, ხოლო გარე ხედვაში უცხოელ

მკვლევართა ნაშრომებს, რომლებიც მეტად საინტერესო შეიძლება აღმოჩნდეს. საქართველოს ისტორიისადმი მიძღვნილი ფუნდამენტური მონოგრაფიის წინასიტყვაობაში ინგლისელი ქართველოლოგი, დონალდ რეიფილდი, მართებულად შენიშნავს: „უცხოელი, რომელიც ხელს ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიის აღწერას მოჰკიდებს, შეიძლება, მისთვის უცხო ერის განსაცდელსა და მისწრაფებებს სულ სხვანაირად, უფრო ზერელედაც კი აღიქვამდეს. არც ისაა გამორიცხული, რომ ეროვნულ სუფრაზე დაპატიჟებული თუ დაუპატიჟებელი სტუმარი გაკადნიერდეს და უკმეხად ან ქედმაღლურად მოიქცეს, თუმცა მაინც გავბედავ და ვიტყვი, რომ ინგლისური ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის შესახებ გაცილებით უკეთ წერენ უცხოელები - დანიელები, ფრანგები, გერმანელები. ხშირად თუ არა, ზოგჯერ მაინც, სტუმარი იმას ამჩნევს ხოლმე, რასაც მასპინძელი ვერ ხედავს ან, უბრალოდ, არ სურს, დაინახოს“ (რეიფილდი, 2019:10).

ერთ-ერთი პირველთაგანი, ვინც ყურადღება მიაქცია რუსულ-ქართული ურთიერთობების რეპრეზენტაციას პოსტკოლონიური კრიტიკის მიხედვით რუსულ მხატვრულ ლიტერატურაში, არის გერმანელი სლავისტი, სიუზან ლეიტონი. სწორედ იგი განიხილავს კავკასიას, როგორც რუსეთის ორიენტს. ედუარდ საიდის საკულტო ნაშრომის „ორიენტალიზმის“ გავლენით, შექმნილია მისი ფუნდამენტური გამოკვლევა „რუსული ლიტერატურა და იმპერია: „კავკასიის დაპყრობა პუშკინიდან ტოლსტოიმდე“ (1994). ალექსანდრ პუშკინის, მ. ლერმონტოვის. ბესტუჟევ-მერლინსკისა თუ სხვა რუსი ავტორების ტექსტების გაანალიზებისას მკვლევარი საინტერესო მოსაზრებებს გამოთქვამს: „საქართველოს დასახვა აღმოსავლურ ქვეყნად რუსულ ლიტერატურაში საინტერესოდ ააშკარავებს დიდ უთანხმოებას უმაღლესი აზროვნების რელიგიურ წარმომადგენლებსა და იმპერიის მსახურთა შორის“ (ლეიტონი, 1996:312). საიდისეულ ორიენტალიზმთან ერთად იგი აყენებს ფემინიზაციის კონცეფციას პოსტკოლონიურ კრიტიკაში. ფემინიზაციისა და ემანსიპაციის შუქზე რუსული კლასიკური ლიტერატურის ისეთი მნიშვნელოვანი ტექსტის, როგორიცაა „ბახჩისარაის

შადრევანი“ თუ გრიბოედოვის, ლერმონტოვის და სხვა ავტორთა ნაწარმოებების გაანალიზებით მკვლევარი ასკვნის, რომ „ქართველი კაცის აღწერისა თუ დახასიათების დროს, როდესაც იგონებდა არსობრივად უუანრო, ზარმაც აზიატს, რუსული ლიტერატურა ხელს უწყობდა ცარიზმის იმპერიალისტურ ზრახვებს.... ფემინიზებულმა საქართველომ შესანიშნავი სამუალება მისცა რუს მწერლებს, პოლიტიკური დომინირების ფაქტი წარმოედგინათ... ყოველი სუსტი ქართველის მიღმა ამ კულტურულ მითოლოგიაში დგას მაღალი დონის, ცივილიზებული რუსი გიგანტი რკინის ხელით და ისეთი პოზით, რომ ეჭვი არავინ შეიტანოს მის უმაღლეს ხელისუფლებაში“ (ლეიტონი, 1996:320).

ზოგადად მხატვრულ თუ სამეცნიერო ტექსტებში, რომლებიც ყველაზე იდეოლოგიზირებული იყო, კარგად იკვეთება იმპერიული კულტურული რეფლექსია. თუ გადავავლებთ თვალს ლიტერატურულ დისკურსში ასახულ რუსულ-ქართულ ურთიერთობებს, ცალსახად ჩანს პოსტკოლონიური კრიტიკისთვის დამახასიათებელი კონცეპტები - ცენტრი/პერიფერია, კულტურულ ურთიერთობათა ასიმეტრიული პარადიგმა, გაბატონება და დაქვემდებარება. ეს კონცეპტები ლოგიკურად შეესაბამება ამ დისკურსულ კონსტრუქციასაც. თანამედროვე კომპარატივისტიკაში კვლავ გააქტიურდა ცენტრისა და პერიფერიების რუსულ-ქართული, რუსულ-უკრაინული ურთიერთობების შესწავლა პოსტკოლონიალიზმის კულტურული მოდელის საფუძველზე.

ამ თვალსაზრისით რურის უნივერსიტეტის (ბოხუმი, გერმანია) მკვლევრების ელენა ჩხაიძისა და მირია ლეკეს თეორიული მოსაზრებები მეტად საყურადღებოდ მიგვაჩნია. ე. ჩხაიძე თავის კვლევებში ამკვიდრებს ტერმინს **იმპერიული ლიტერატურული ტრადიცია**. მის არსს მკვლევარი განმარტავს, როგორც მუდმივ ზემოქმედებას მხატვრულ ლიტერატურაზე, მთარგმნელობით პროცესსა თუ სამეცნიერო-კვლევით სფეროზე კონტექსტში „რუსეთი-საქართველო“. ამ საკითხზე მსჯელობისას მეცნიერი აზუსტებს ტერმინს იმპერიული. ეს, მისი აზრით, გულისხმობს, როგორც დროის გარკვეულ ჩარჩოს, რომ-

ლიც მოიცავს ურთიერთობათა პროცესს იმპერიულ და საბჭოთა პერიოდში. რუსულ იმპერიულ პოლიტიკაზე საქართველოს დამოკიდებულების პერიოდში - წერს ე. ჩხაიძე - ჩამოყალიბდა რუსულ-ქართული კულტურული იმპერია, რომლის გაძლიერების მნიშვნელოვან ფაქტორად პოლიტიკასთან ერთად რუსული კულტურის ლიტერატუროცენტრისტულობაც მიაჩნია (Чхадзе, 2018:11-14).

სწორედ ამ ლიტერატუროცენტრისტულობიდან გამომდინარე მირია ლეკე მსჯელობს, რომ „ცენტრი (ანუ მოსკოვი - ი.მ) იყო ნორმების წარმოების ადგილი, რომელიც ვრცელდებოდა პერიფერიებზე. მოსკოვი იძლეოდა განვითარების ვექტორებს, სწორედ აქედან მოდიოდა საკავშირო ლიტერატურული ცხოვრების განვითარების რესურსები. აქ იქმნებოდა საბჭოთა ლიტერატურისა და მის შესახებ ცოდნის წესები... საყუარდებოა მირია ლეკეს რუსულ-ქართული შედარებითი დისკურსის შესახებ გამოთქმული კიდევ ერთი მოსაზრება, რომელსაც პოსტკოლონიური კრიტიკის ელფერი დაჰკრავს: „შეპირისპირებითი კვლევების პრინციპები შემთხვევით არ გაჩენილა. ის ასახავს საბჭოთა ლიტერატურული დისკურსის სპეციფიკურ იმპერიულ ხასიათს: პერიფერიის კულტურის აღქმა მხოლოდ ცენტრის პრიზმაში და მისი საშუალებით“ (Леке, 2018:32-39). ამგვარი მიდგომები ლიტერატურათაშორისი პროცესების გააზრების პოსტკოლონიურ პერსპექტივებს ავითარებს.

რურის უნივერსიტეტის მკვლევრის, ელენა ჩხაიძის, ფუნდამენტური გამოკვლევა „პოლიტიკა და ლიტერატურული ტრადიცია. რუსულ-ქართული ლიტერატურული კავშირები პერესტროიკის შემდეგ“ (მოსკოვი, 2018) ლიტერატურულ ურთიერთობათა კვლევის უახლეს მეთოდოლოგიურ წყაროს წარმოადგენს. მეთოდოლოგიური პლურალიზმით გამორჩეულ ამ ნაშრომში უნდა გამოიყოს რამდენიმე მნიშვნელოვანი კომპარატივისტული მოდელი: ა) იმაგოლოგია პოსტკოლონიური კრიტიკის კონტექსტში. მკვლევარი საქართველოს მხატვრული სახის რეპრეზენტაციაზე რუსულ ლიტერატურაში ასეთ მოსაზრებას გამოთქვამს: „რუსულ ლიტერატურაში საქართველოს

თემის პუპულარულობას განაპირობებდა კოლონიზატორის მესიანური როლი და, იმავდროულად, იღვწოდა უცნობი მხარის შესასწავლადაც. მეორე მხრივ, კი პროვინციას აახლოვებდა ცენტრთან“ (Yxanidze, 2018:11-14). დასახელებულ ნაშრომში კულტურული ტრავმის საფუძველზე აანალიზებს ცენტრისა და პერიფერიის მიმართებებს, პოსტსაბჭოთა კონფლიქტების რეპრეზენტაციას ქართულსა და რუსულ ლიტერატურებში, სუბალტერნის/დაქვემდებარებულის ფენომენის მისადაგებას ოთარ ჭილაძის რომანების მაგალითზე, საქართველოსა და თბილისის მხატვრული სახის რეპრეზენტაციაზე თანამედროვე რუსულ ლიტერატურულ დისკურსში აანალიზებს პოსტკოლონიური ნოსტალგიის ცნებასაც. მნიშვნელოვანია მის მიერ შემუშავებულ ზემოთ აღნიშნული კონცეფცია „იმპერიული ლიტერატურულ ტრადიციაში“ მოიაზრებს რუსეთის იმპერიულ გავლენას ქართულ კულტურაზე, სამეცნიერო და მთარგმნელობითი პროცესების განვითარებაზე.

უკანასკნელ პერიოდში ახალაზრდა ქართველ მეცნიერთა წრეებშიც¹ ფართოდ და სულ უფრო მიზანდასახულად ინერგება პოსტკოლონიური კვლევები ქართული ლიტერატურულ-კულტურული პროცესების ანალიზისას.

1 ამ მხრივ უნდა აღინიშნოს საქართველოში დაცული რამდენიმე სადოქტორო დისერტაცია: ცირა კილანავა „ქართული ნაციონალური დისკურსის ფორმირება: საქართველოსა და რუსეთის იმპერიის მარკირების მოდელები და ქართული ნაციონალური თვითიდენტიფიკაცია მე-18 საუკუნის დასასრულისა და მე-19 საუკუნის ქართულ ლიტერატურაში“ (თბილისი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2013) <http://iliauni.edu.ge/uploads/other/1/1467.pdf> ნატალია სვანიძე „პოსტკოლონიური ეპოქის ქართულ-რუსული ურთიერთობები ქართულ მხატვრულ და პუბლიცისტურ პროზაში“ (თბილისი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017) <http://iliauni.edu.ge/uploads/other/39/39767.pdf> ივანე მჭედელაძე „პოსტსაბჭოთა ქართული და უკრაინული ლიტერატურული დისკურსი პოსტკოლონიალიზმის კონტექსტში“ (თბილისი, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2019) https://www.tsu.ge/assets/media/files/48/disertaciebi/lvane_Mchedeladze.pdf

„დანყვილება“, გლობალური ლიტერატურული ველი და ლიტერატურათაშორისი ურთიერთობების თანამედროვე კვლევები

ინტერდისციპლინური, ტრანსნაციონალური კვლევები განპირობებულია კულტურული გლობალიზაციით. აღსანიშნავია, რომ კომპარატივისტიკა, რომელიც მოწოდებულია საზღვრების გახსნისა და ღია კულტურული დიალოგისკენ, გლობალიზმის საინტერესო ფენომენია. იგი მუდმივად ინარჩუნებს იდენტობის დამცველის ფუნქციას. ბულგარელი კომპარატივისტი, იორდან ლუცკანოვი, თანამედროვე ლიტერატურათაშორისი კვლევების კონტექსტში ამკვიდრებს მეტად საინტერესო ტერმინს „დანყვილება/გაორება“ (Сдваивание). დანყვილებაში იგი გულისხმობს: 1) წყვილის შექმნასა და მათ შედარებას; 2) რეცეფციის კვლევას (მათ შორის მთარგმნელობითი) ორივე ლიტერატურაში; 3) შედარებითი კვლევებისათვის კონტექსტის შესაბამისი რეპრეზენტაციული ტექსტების თარგმნას (Людска-нов, 2013:198). ამრიგად, ჩვენთვის ეს ტერმინი მისაღები და შემდგომში სამუშაოდ სრულიად ლოგიკურია ლიტერატურათაშორისი კომპარატივისტული ნაშრომების შესაქმნელად.

პოსტსაბჭოთა სივრცეში შედარებითი კვლევები მეტად საინტერესო და ხშირ შემთხვევაში მსგავსი განვითარების გზას გადიან. მაგალითად, უკრაინის მაგალითზე აღიარებულია, რომ 90-იანი წლები „კომპარატივიზმის კრიზისად“ შეიძლება იწოდოს (დეტალ: Грицик, 2010:13-19). საქართველომაც საკმაოდ საინტერესო გზა განვლო ამ თვალსაზრისით, შესაძლებელია ნაკლებად კრიზისული, თუმცა, მრავალფეროვანი და ბივექტორული - ტრადიციული და დასავლური/ევროპული - PRO ET CONTRA? ტრადიციული კომპარატივისტიკა შეისწავლიდა და შეიწავლის ლიტერატურულ ურთიერთობებსა და მიმართებებს, ხოლო შედარებითი ლიტერატურის მეორე ვექტორი დასავლურ თეორიულ მიდგომებს ნერგავს ქართული კულტურის ანალიზისას. ორივე სკოლა განსხვავებული მეთოდებით ავითარებს ქართული მწერლობის ჩართვას მსოფლიო ლიტერატურის

კონტექსტში. დაკვირვების თვალსაზრისით ამგვარი მრავალფეროვნება მეტად საინტერესო და ნაყოფიერია სამეცნიერო პროცესის განვითარებისათვის.

მეცნიერები მსჯელობდნენ „ძველი“ ტერმინის ახალი მოთხოვნებისათვის მოსარგებად. აქ მე გამოვყოფდი 2000 წელს გამოთქმულ ვ. ხორევის მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც: „დღეს, ფილოლოგი, რომელიც შეისწავლის ლიტერატურულ ურთიერთობებს, უწინარესად წარმოგვიდგება, როგორც კულტურის ისტორიკოსი. შეისწავლის ლიტერატურულ ფაქტებსა და მათ შორის „ლიტერატურულ კავშირებს“, როგორც კულტურული პროცესის განუყოფელ ნაწილს“ (Хорев, 2000:22). შესაბამისად, თანამედროვე ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში გამოიჩევა კომპარატივისტიკის ის მიმართულება, რომელიც ტრადიციულ და ინოვაციურ მეთოდოლოგიათა სინთეზით შეისწავლის ლიტერატურულ წყვილებს შორის არსებულ კონტაქტებსა და მიმართებებს. პოსტსაბჭოთა პერიოდის ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში ტრადიციული კომპარატივისტული კვლევებიდან გამოიყოფა პროფ. მარიამ ფილინას ქართულ-პოლონური და ქართულ-რუსული ლიტერატურული კავშირებისა და მიმართებების კვლევები. მის ნაშრომებში კონტაქტოლოგიურ კვლევებთან ერთად გვხვდება ტიპოლოგიური მიმართებებიც (Филина, 1991).

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით უნდა აღინიშნოს იმაგოლოგიური კვლევების ტრადიცია პოსტსაბჭოთა პერიოდის ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში. პროფ. ნანა გაფრინდაშვილის მონოგრაფიით „უცხოეროვნული ლიტერატურისა და სამყაროს აღქმის თავისებურებანი“. ნაშრომში უცხოეროვნული ლიტერატურის აღქმის თეორიულ და ისტორიულ პრობლემებთან ერთად საგანგებო ყურადღება ეთმობა იმაგოლოგიური კვლევების ისეთ საკვანძო საკითხებს, როგორებიცაა უცხოეროვნული თემატიკა (ქართულ-ბელორუსული წყვილის მაგალითზე), ეროვნული ხასიათისა და იდენტობათა კატეგორიები (დეტალ.: გაფრინდაშვილი, 1993). მოგვიანებით კი ამავე

პრობლემატიკაზე შექმნილი მისი პუბლიკაციით «Проблема инонациональной образности в контексте грузино-белорусских литературных взаимосвязей» (2000), ნაყოფიერი ნიადაგი შეიქმნა ლიტერატურაში „უცხო“ სახეების კვლევის თეორიული ანალიზისათვის. 2004 წლიდან კი მეცნიერი სტატიით «Литературно-компаративистские аспекты имагологии» ამკვიდრებს ტერმინს - იმაგოლოგია, რომელიც სწორედ ქართულ-ბელორუსულ ლიტერატურულ ურთიერთობათა მასალებზე დაყრდნობით აქვს გაანალიზებული. აღსანიშნავია, რომ ამ ტიპის კვლევების განზოგადება მეთოდოლოგიურ ბაზას უმზადებდა სხვა ქვეყნების კულტურულ-ლიტერატურული კავშირების შესწავლასაც (უკრაინული, პოლონური და ა.შ.).

ბოლო პერიოდში კიდევ უფრო მიუახლოვდა ლიტერატურულ ურთიერთობათა ამსახველი სამეცნიერო ლიტერატურა კულტურის კვლევებს და ინერგება ისეთი მიდგომები, როგორებიცაა - მეხსიერების კვლევები, კომემორაცია, კულტურული ტრავმა, მულტიკულტურალიზმი, ჰიბრიდული იდენტობა, ინტერტექსტუალობა და ა.შ. უკანასკნელ პერიოდში გლობალიზაციის ფენომენის, მულტიკულტურალიზმის ფენომენიც გააქტიურდა ქართულ-სლავურ ლიტერატურულ ურთიერთობებში. თუმცა, არსებული დასავლური თეორიული მატრიცა სრულად ვერ მიესადაგება ქართულ-სლავურ, ანუ საბჭოთა/პოსტსაბჭოთა მოდელს. ი. მოდებაძის მართებული შენიშვნით, ყოფილი სსრკ-ს ტერიტორიაზე მოღვაწე მიგრანტი მწერლებისა და მათი ნაწარმოებების კულტურული იდენტობის განსაზღვრა თანამედროვე მეცნიერებაში მოითხოვს კორექციას, რადგან ამ შემთხვევაში ვერ გამოვიყენებთ ისეთ ცნებებს, როგორებიცაა - ენა, რელიგია და ტერიტორია (Модებაдзе, 2019:23-24). ამ თვალსაზრისით უკვე დაწყებულია რუსეთში, უკრაინაში და სხვა ქვეყნებში მცხოვრებ ქართველ ავტორთა ნაწარმოებების კვლევები.

მეტად პერსპექტიულია მეხსიერების კვლევები ლიტერატურულ ურთიერთობათა კონტექსტში. ცნობილია, რომ მეხსიერებას, მ. ჰალბვაქსის აზრით, აქვს სოციალური საფუძველი და

გარედან ყალიბდება. იან ასმანი განასხვავებს ეპიზოდურ და სემანტიკურ, ნარატიულ, კოლექტიურ, კულტურულ მეხსიერებას და მას მიიჩნევს ღრმად სოციალურ მოვლენად, რომელიც არის გამოცდილებისა და შემეცნების ფენომენი (ასმანი, 2010:258). ამ კონტექსტში მეტად ნაყოფიერი შეიძლება აღმოჩნდეს ლიტერატურულ ურთიერთობათა ამსახველი მასალებიც (დეტალ.: გაფრინდაშვილი, 2020:52-70), რომელთა გაანალიზებაც სულ ახალი დაწყებულია ქართულ მეცნიერებაში.

ცალკე და ფართომასშტაბიანი კვლევის საგანია ტრანსლატოლოგიის ინტერდისციპლინური მიმართულება ქართულ კომპარატივისტიკაში, რომელიც მეტად მდიდარ ტრადიციებს ეფუძნება და თანამედროვე პერსპექტივების თვალსაზრისითაც ვითარდება.

ლიტერატურა

ასმანი ი. 2010, კულტურული მეხსიერება (მთარგმნ. თამარ გურჩიანი). წიგნში: ისტორიის შესახებ, თბილისი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

გაფრინდაშვილი ნ., ოძელი მ. 1987, ნარკვევები ლიტერატურულ ურთიერთობათა და ურთიერთმიმართებათა ისტორიისა და თეორიის საკითხებზე. თბილისი, „განათლება“.

გაფრინდაშვილი ნ. 1992, უცხოეროვნული ლიტერატურისა და სამყაროს აღქმის თავისებურებანი (ისტორიულ-შედარებითი კვლევის ცდა). თბილისი.

გაფრინდაშვილი ნ. 2012, შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობის თეორიული საფუძვლები, თბილისი, გამომცემლობა „მერიდიანი“.

გაფრინდაშვილი ნ., მირესაშვილი მ., წერეთელი ნ. 2018, იმაგოლოგია: კულტურათა დიალოგის თავისებურებანი (პოსტკოლონიური ქართული ლიტერატურის მაგალითზე), თბილისი, გამომცემლობა „მერიდიანი“.

გაფრინდაშვილი ნ. 2020, კლასიკოსი მწერლის იუბილე, როგორც კულტურათა დიალოგის ფორმა (ბელორუსიაში შოთა რუსთაველის იუბილეების მაგალითზე) (გვ.52-70). სამეცნიერო შრომები, ტომი XVII, თბილისი, თსუ გამომცემლობა. https://tsu.ge/assets/media/files/48/nashromebi/Samecniero_Shromebi_2020.pdf

- Грицик Л. 2010**, Українська компаративістика: концептуальні проєкції. Донецьк Юго-Восток.
- Грицик Л. 2015**, Українсько-грузинські літературні взаємини початку ХХ ст.: преференції та акценти порівняльних досліджень. (с. 63-70). Науковий збірник «Теорія літератури: концепції, інтерпретації. Київ-Логос.
- Яковенко С. 2009**, Польська компаративістика від 1960-х років до сьогодення. (ст. 517:548). В кн. Національні варіанти літературної компаративістики Київ: «Видавничий дім «Стилос».
- კენჭოშვილი ი. 1979**, „შედარებითი ლიტერატურათმცოდნეობა და ქართული ლიტერატურის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი“ (გვ. 3-19). წიგნში: ევროპული ლიტერატურის ქართული თარგმანები XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, თბილისი: გამომცემლობა „განათლება“.
- ლეიტონი ს. 1996**, ეროსი და იმპერია რუსულ ლიტერატურაში საქართველოს შესახებ. (გვ.310-320). ინგლისურიდან თარგმნა ზურდან გემაბაშვილმა. ჟურნალი „საუნჯე“, #1-2, თბილისი.
- Лекке М. 2018**, Русско-Грузинские литературные связи и наука о них в социальном контексте. (ст. 31-56) в кн. Россия-Грузия после империи, сборник статей. Москва «Новое литературное обозрение».
- Лющканов Й. 2013**, Сдваивание* «малых» литератур, как средство их оз-накомления друг с другом. (с. 194-204). ლიტერატურული ძიებანი, XXXIV, თბილისი: ლიტერატურის ინსტიტუტის გამომცემლობა.
- Modebadze I. 2019**, «Размывание национальных границ» и проблема культурной идентичности: русскоязычная -литература Грузии на рубеже XX-XXI веков (к постановке вопроса) (ст.17-36). კრებულში: XX საუკუნის 80-90-იანი წლების პოლიტიკური მოვლენები და ლიტერატურული დისკურსი საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები, ტომი II, თბილისი, თსუ გამომცემლობა.
- Modebadze I. 2011**, Русско-грузинские литературные взаимосвязи: методологические меридианы XXI века (ст. 40-53) в кн. Русская литература XI-XXI веков: проблемы типологии, поэтики, интерпретации, перевода. Фатих Университет, факультет естественных и гуманитарных наук, отделение русского языка и литературы, Стамбул.
- Modebadze I., Мегрелишвили Т. 2015**, Последние «из могикан», или Кризис грузинской русистики. Toronto Slavic Quarterly, University of Toronto · Academic Electronic Journal in Slavic Studies, #53. http://sites.utoronto.ca/tsq/53/tsq_53_modebadze_megrelishvili.pdf
- Наливайко Д. 2013**, Сучасне порівняльне літературознавство як третій етап наукової компаративістики(ст.. 5-24). Літературна компаративістика вип. III. Ч. I-II. Київ: видавництво «Стилос».

- რეიფილდი დ. 2019**, „საქართველო - იმპერიათა გზაჯვარედინი. სამი-ათასწლოვანი ისტორია“. რუსულიდან თარგმნა ჯუანშერ ტიკარაძემ. თბილისი: გამომცემლობა პალიტრა L.
- Чхаидзе Е. 2015**, Политика и исследование русско-грузинских литературных связей в Грузии: с советского периода по постсоветский. Toronto Slavic Quarterly, University of Toronto · Academic Electronic Journal in Slavic Studies, #53, http://sites.utoronto.ca/tsq/53/tsq_53_chkhaidze.pdf.
- Чхаидзе Е. 2018**, Политика и литературная традиция: Русско-Грузинские литературные связи после перестройки. Москва «Новое литературное обозрение».
- Филина М. 1991**, Грузино-польские литературные взаимосвязи XIX-XX веков. Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та.
- Филина М. 2018**, Идеология и власть: подчинение и попытки игнорирования (на материале грузинской русистики 1970-1980-х гг.) (ст. 299-326) в кн. Россия-Грузия после империи, сборник статей. Москва «Новое литературное обозрение».
- Хихадзе Л. 1978**, Из истории восприятия русской литературы в Грузии (опит историко-функционального изучения) Тбилиси: Издательство тбилисского Университета.
- Хорев В. 2000**, Имагология и изучение русско-польских литературных связей (ст. 22-32). В кн. Поляки и русские в глазах друг друга, Москва издательство «Издрик».
- Хорев В. 2013**, Имагологический аспект культурной памяти. В кн. День и вся жизнь. Сборник научных работ. Гродно: Юр Са Принт.